

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.341.2

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Панкратова О.М., к.е.н.

Харківський інститут фінансів Українського державного університету фінансів та економічної торгівлі

У статті представлено теоретичне дослідження методологічних підходів до розвитку суб'єктів господарювання в умовах відкритої економіки. Інституційний підхід відрізняється початковою історичністю свого погляду на економічну реальність. Але в теж час цей принцип замикається на макрорівні господарських систем і не розповсюджується на рівень суб'єктів. Це позбавляє економічну науку можливості вивчати процеси розвитку на мікрорівні. Недостатня активність призводить до згасання суб'єктної основи, до втрати свободи й безпеки. На основі такого розуміння було встановлено, що суб'єкт господарювання може трактуватися як учасник господарської системи, який володіє свободою вибору. Економічна свобода припускає як свою передумову цінності професіоналізму, компетентності, відповідальності, фінансового благополуччя, позитивних інновацій і розвитку, які детермінують процедури вільного вибору. Інституційний розвиток суб'єктів означає засвоєння інституційних розпоряджень, перетворення їх на свої внутрішні цінності. Доведено, що тільки в цьому випадку дотримання зовнішніх безальтернативних норм виступає як свобода. В ході дослідження встановлено, що інституціоналізована й вільна економіка не є взаємовиключними альтернативними поняттями.

Ключові слова: суб'єкти господарювання, інституціональна економіка, свобода, ринкова трансформація, розвиток, держава.

UDK 330.341.2

THEORETICAL ANALYSIS OF THE INSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF THE BUSINESS ENTITIES

Pankratova E., PhD in Econ.Sc.

Kharkov Institute of Finance of the Ukrainian State University of Finance and International Trade

The paper presents a theoretical study of methodological approaches to the development of a business entity in an open economy. The institutional approach is primordial historicity of his view of the economic reality. But at the same time, this principle closed at the macro level of economic systems and does not extend to the level of the subjects. This deprives the possibility of economic science to study the

development processes at the micro level. The lack of activity leads to extinction of the subjective foundations, to the loss of freedom and security. On the basis of this understanding, it was found that the economic entity may be treated as a member of the economic system, which has freedom of choice. Economic freedom assumes as its premise the values of professionalism, competence, responsibility, financial well-being, positive innovation and development, which determine the procedure of the free choice. Institutional development of the subjects is the assimilation of institutional requirements, converting them into their intrinsic values. It was proved, that only in this case, compliance with external uncontested regulations acts as freedom. The paper states that institutionalized economy and a free economy are not mutually exclusive alternative concepts.

Keywords: subjects of economy, Institutional Economics, freedom, market transformation, development, the state.

Актуальність проблеми. Формальний етап ринкової трансформації дозволив запровадити зовнішні межі господарської діяльності у вигляді базових заборон і обмежень. Проте парадоксальним наслідком цього стало звуження свободи вибору і бюрократизація господарської системи. Ефективність ринкового механізму розподілу й використання ресурсів у цих умовах є недостатньою. Проте для держави шлях скасування зайвих інституційних регламентацій є проблематичним. Підвищення інституційної компетентності суб'єктів господарювання – це більш природний і прийнятний для суспільства шлях. Вибирати напрямки раціонального господарювання і національного соціально-економічного розвитку доводиться в умовах нових правил, жорстких вимог, які не завжди збігаються з внутрішніми потребами і критеріями. У цих умовах особливий інтерес набуває проблема формування господарюючого суб'єкта, який вільно здійснює свій вибір в динамічно мінливих умовах і здатного самому змінюватися.

Дослідження максимізації функції корисності в процесі раціонального вибору цілком можна вести і без вирішення питань, хто вибирає, чому вибирає, і чому він повинен вибирати. «...суб'єкт діяльності не те щоб заперечується – він у більшості випадків просто ігнорується в межах неокласичної парадигми» [1, с. 126].

Проте представники інституційного напрямку неодноразово відзначали, що не враховувати процес вибору можна тільки до певного часу. Якщо є альтернатива вільному вибору або відсутні його передумови, то виникає принципово інша господарська система, де суб'єктна основа є вторинною і необов'язковою. Такі системи теж існують, хоч неокласична школа намагається їх ігнорувати [2].

Сам суб'єкт цікавить економічну науку як носій певної проблематики, атрибутів, які є безпосереднім предметом різних шкіл і напрямків. Для інституційної школи суб'єкт – це агент, виконуючий приписи інститутів, які обмежують простір доступних альтернатив раціонального вибору. Такий підхід забезпечив інституціоналізму істотне збільшення теоретичних уявлень про закономірності функціонування господарських систем і дозволив доповнити рывноважну проблематику теоретичних досліджень еволюційним аспектом.

Однак в сучасному інституціоналізмі не знайшлося місця господарюючому суб'єкту, який вільно вирішує, що йому робити і що несе повну відповідальність за наслідки свого рішення. Адже інститути (традиції, закони, норми) вже вирішили всі за людину, і тому він відповідати за наслідки цього рішення не може в принципі [3, с. 51–52].

Однак такий підхід знаходиться в протиріччі з економічною свободою: «Економічні цінності тільки тому не мають для нас великого значення, що, вирішуючи економічні питання, ми маємо можливість вибирати, що для нас важливо, а що ні. Інакше кажучи, тому, що в нашому суспільстві ми самі, особисто вирішуємо свої економічні проблеми. Якщо ж наші економічні дії опиняться під контролем, то ми не зможемо зробити й кроку, не заявляючи про свої наміри й цілі. Але, заявивши про наміри, треба ще довести їх правомірність, щоб одержати санкцію влади» [4].

Аналіз останніх наукових досліджень. Цілий ряд питань, пов'язаних з аналізом проблем інституційної поведінки та становлення суб'єктів господарювання, знайшов віддзеркалення в роботах таких авторів, як С. Архієреєв, В. Геєць, А. Гриценко, В. Дементьєв, С. Кирдина, Г. Клейнер, В. Полтерович, В. Мандибур, О. Прутська, Г. Саймон, В. Соколов, В. Тарасевич, О. Уільямсон, Дж. Ходжсон, А. Чаусовський, О. Яременко та ін.

Разом із тим, не дивлячись на давні традиції інституційного моделювання економічної реальності у вітчизняній і зарубіжній літературі, системне вивчення процесів інституційного розвитку суб'єктів господарювання відсутнє. В літературі не ставиться методологічно важливе питання про свободу господарюючого суб'єкта, пристосованого до інституційних умов і розширюючого внаслідок цього поле свого раціонального вибору.

Формально в інституціоналізмі суб'єкт враховується, але не як вільний, а як виконуючий розпорядження, маневруючий між різними інституційними конструкціями, як агент. Проте це суперечить самій ідеї економічної свободи. Теоретична і практична вразливість такої позиції очевидна.

Тому метою роботи є обґрунтування включення в поле досліджень інституціоналізму економічної свободи суб'єкта як складного інституціонального комплексу, що формується і розвивається разом з основними етапами соціально-економічної еволюції.

Викладення основного матеріалу дослідження. Неокласична економічна наука досліджує результати вибору, але не сам вибір [5, с. 18]. Інституціоналізм виходить із того, що результат вибору сильно залежить від процедури вибору.

Інституціоналізм, таким чином, дозволяє розширити кількість істотних явищ і фактів господарського життя, що підлягають теоретичному моделюванню, за рахунок процесів вибору. У той же час, окреслюючи проблематику економічної науки, рідко хто з інституціоналістів відзначає факт, що процесам, які приводять до рівноваги, повинен передувати суб'єкт цих процесів. Це далеко не випадково. Наука звертає увагу, перш за все, на активність, складність, внутрішню диференціацію. Звичайний об'єкт, незмінний на інтервалі спостереження, рідше привертає увагу дослідника, ніж складні змінні об'єкти. Проте в міру розвитку науки стає зрозумілим, що деякі явища економічного життя є простими лише на перший погляд. Це стосується й такого поняття, як «суб'єкт господарювання».

Прихований динамічний аспект суб'єкта і суб'єктності є багатограним. По-перше, учасники господарської системи наділені властивістю суб'єктності в нерівній мірі [6, с. 54–65; 138, с. 56–63; 153, с. 114]. Це є підставою для їх диференціації, нерівності та ієрархії, спеціалізації і взаємодії. По-друге, рівень суб'єктності учасника економічної системи може змінюватися залежно від часу і місця. На мікрорівні достатньо оцінити стрімкі професійні кар'єри деяких іммігрантів, що потрапляють у нове інституційне середовище, або навпаки, різку їх професійну деградацію; на макрорівні різке й раптове підвищення конкурентоспроможності деяких національних господарських моделей під час зміни характеру глобального технологічного розвитку. По-третє, суб'єкти виникають і зникають. За певних умов генерування суб'єктів може відігравати провідну роль в еволюції господарських систем, як це, наприклад, буває під час фундаментальних інституційних трансформацій, коли відбувається масова легалізація тіньового капіталу.

Відкрита економіка – це особливий тип господарської системи, у функціонуванні якої критерії відповідності зовнішнім ринковим, інституціональним, технологічним і фінансовим факторам переважають над внутрішніми критеріями, що призводить до зміщення вектора соціально-економічного розвитку в бік потреб глобальної системи. В процесі трансформацій відбувається перехід на новий рівень рівноваги із середовищем, більш високий або більш низький. Суб'єкт – це активний елемент господарської системи, що володіє декількома ступенями свободи, рух в яких детерміновано внутрішніми умовами його відтворення і лише в кінцевому рахунку включається в умови відтворення системи в цілому.

Системи, побудовані на суб'єктному механізмі, здатні допускати в себе більш високий рівень невизначеності, що не руйнує їх як цілісність. Завдяки суб'єктному механізму функціонування системи, вона має можливість декомпозиції генеральної невизначеності в сукупність окремих невизначеностей, що вменюються окремим суб'єктам.

У цьому випадку сума окремих невизначеностей може виявитися меншою за початкової величини, тобто відбувається процес із негативною синергією. Проявляється це в розподілі невизначеностей в часі: час існування суб'єктів менше часу існування системи в цілому. У цьому є своя визначеність – суб'єкт обов'язково загине. Загибель окремого суб'єкта є законом життя системи.

Інституційні основи життєдіяльності суб'єктів не лише включають механізм самознищення, вони його і допускають, і припускають. Виявляється це як неповнота і недосконалість інститутів.

З іншого боку, система спочатку повинна створити суб'єкти через зняття своєї невизначеності шляхом структуризації й інституціоналізації своєї активності. Система відчужує від себе свою суть, ділячись нею зі своїм іншим – суб'єктом. Суб'єкт – це елемент системи, що первісно не володіє відносно неї цілісністю і повнотою. Пошук цього, рух до цього – активність суб'єкта, його доцільна діяльність, в якій він відновлює втрачену цілісність із системою і знаходить внутрішню повноту.

Дане поняття належить до базових понять всієї системи соціальних і економічних наук. Заслуга в його поглибленій опрацюванні належить, перш за все, німецької класичної філософії. Гегель у «Філософії права» пов'язав поняття суб'єкта з такими ціннісними категоріями працівників,

як свобода і воля: «Воля без свободи – порожнє слово, також як свобода дійсна як воля, як суб'єкт» [7, с.68].

Гегель так охарактеризував внутрішню природу загальної залежності учасників поділу праці: «У цій взаємозалежності праці та задоволення потреб суб'єктивний егоїзм перетворюється в сприяння задоволенню потреб всіх інших, в опосередкування як діалектичного руху особливого загальним, так що, коли кожен для себе набуває, виробляє і споживає, він саме цим набуває і виробляє для споживання інших» [7, с.240].

Хоча й суб'єкт не володіє системною повнотою, він повинен обов'язково наділятися якоюсь незнищеною часткою системної якості. Цей компонент внутрішньої структури суб'єкта можна визначити як цінності. Саме цінності роблять індивіда носієм соціальної основи [8, с. 271–274; 144, с. 197–201; 145, с. 285–288]. Цінності виступають як глибинний механізм залучення суб'єктів до соціальної організації, координації їх поведінки.

Економічна свобода є багатовимірним феноменом, поєднуючим широкий спектр різноманітних господарських культур, соціальних психологій, людських потреб, спроможностей та ресурсів, їх можливі комбінації та життєві цикли.

Один з небагатьох випадків, коли суб'єкт може зрівнятися з системою повнотою своїх якостей – це ситуація змін. Суб'єкт, що змінює систему, наділяє її головним (на той момент) якістю, яке і робить її такою. Інакше зміна буде загибеллю, розпадом системи. Ось чому щасливі новатори користуються «особливою прихильністю» системи, системними преференціями (наприклад, у вигляді правового захисту їхніх виключних прав). Однак діалектика взаимопереходу системного (загального) в суб'єктивне (суб'єктне) в процесі змін складна. Інновація лише підвищує ймовірність переходу в розряд лідерів, але аж ніяк не дає гарантії такого переходу.

Таким чином, зміни, здібність до змін, потреба у змінах – це атрибут суб'єктів, яким вони наділені різною мірою. Якщо суб'єкт наділений цими атрибутами відносно більшою мірою, то він стає активним носієм інноваційної основи, новатором. Для системи наявність таких новаторів – найбільш зручний спосіб забезпечити необхідний рівень стабільності і змін, тобто життя системи як розгортання її суті. З погляду такого методологічного підходу власність є суб'єктивною

тотальністю. Загальне приходить до вільного суб'єкта як власника через механізми зовнішньої необхідності, обов'язку, підпорядкування, залежності, надаючи йому загальне в наявній практичній формі. У цьому випадку діяльність суб'єкта являє собою рівнодіючу двох векторів: [власник, воля, свобода, інновація] * [держава, обов'язок, необхідність, примушення, підпорядкування, залежність]. Складність для аналізу полягає в тому, що істотні чинники першої і другої групи взаємно обумовлюють один одного.

У відомому вислові Ф. Енгельса про те, що свобода є спізаною необхідністю, виражена можливість переведення необхідності у сферу власності і свободи шляхом змін. Гегель говорить з приводу перетворення зовнішнього шляхом пізнання у внутрішнє, у власність: «Мислячи предмет, я перетворюю його на думку і позбавляю всього почуттєвого: я перетворюю його на щось істотно і безпосередньо моє» [7, с. 69].

У той же час у сучасній інституційній науці суб'єктний аспект господарських процесів виявився мінімізованим. Наприклад, стверджується: «Фірма - це безліч асиметричних невиборчих обмінів, у яких координація діяльності індивідів здійснюється за допомогою команд» [9, с. 182].

Таким чином, позитивна, творча інновація є доступна суб'єкту вищий ступінь свободи. У той же час прихованим умовою творчої інновації є включення в свої внутрішні підстави необхідності, залежності, підпорядкування примусу; інакше кажучи, суб'єкт, підкорившись, має можливість стати сильнішим джерелом примусу. В економіці це вступає як засвоєння інститутів, розуміння і виконання їх приписів.

Філософські основи поняття «суб'єкт взагалі» дозволяють розкрити фундаментальну структуру інституційного розвитку суб'єктів економіки. Оскільки базовими соціальними встановленнями, що породжують суб'єктний устрій економіки, є власність, свобода та інновації, то інституційний суспільний лад, що забезпечує існування його як сукупності функціонуючих суб'єктів, має включати:

- інститути власності (право власності, право успадкування, право відчуження, їх захист);
- інститути свободи (недоторканність особи, вільний доступ до інформації, свобода вибору і відповідальність за вибір);
- інститути інновацій (інститути власності і свободи плюс інститути конкуренції) [10;11].

Держава стосовно вільного суб'єкта виступає як джерело необхідності, примушення та залежності. У цій своїй якості вона охороняє право власності, регулює свободу, фільтрує й обмежує інновації. Взаємодія суб'єктів і держави забезпечує суспільству живий порядок, що розвивається. Тут ми знаходимо відповідь на питання, чому держава мусить підтримувати і захищати свободу (суб'єктів, громадян, фірм тощо). До цього її змушує потреба в порядку. Живий порядок може бути або таким, що розвивається, або таким, що згасає.

В умовах трансформаційного переходу система, зустрівшись із неадекватною невизначеністю (нештатна ситуація), починає щедро ділитися цією невизначеністю зі своїми елементами – суб'єктами, знижуючи координуючу роль інституційних розпоряджень. Залишившись без материнського нагляду системи, суб'єкти починають метушитися й іноді знаходять вихід. Так у буран ямщик дає коням можливість самим іти туди, куди веде їх інстинкт.

Одночасно йде системний пошук виходу. Раціональна держава, виходячи з трансформації, починає знімати невизначеність для суб'єктів, інституціоналізуючи ті шляхи, котрі вже вони знайшли самі. Суб'єкт – це елемент системи, що знаходиться в інституційних координатах. Це координати оброку-панщини, власності, інституційних правил контактів. Тільки так можна знайти хоч якийсь сенс в тезі Гегеля про те, що держава – це царство практичної свободи. Не випадково, що реформи Ден Сяо піна наприкінці 70-х років минулого століття в Китаї були заміною панщини на державній землі і під державним наглядом на прогресивнішу форму оброку. Рух китайської економіки до ринку починався з чіткої фіксації розміру оброку, який селянин повинен сплатити державі у вигляді обов'язкового постачання продукції. По суті справи, це було кроком до ринкової свободи, тобто до створення суб'єкта господарювання.

Суб'єктність – відносний вимір. Суб'єкт завжди несе в собі певні риси об'єкта, сліпої іграшки чужих йому сил. Саме тому він приречений вибирати.

Все сказане вище має конкретну економічну інтерпретацію: вибір; витрати; доходи; податки; ціни; інвестиції; кредит; ризик; капітал; активи. Центральні категорії суб'єкта – власність; активи. З ними пов'язаний капітал. Суб'єкт отримує доступ до системи через статус

(наприклад, статус споживача, домогосподарства, фірми, корпорації, продавця, покупця, посередника, підприємця).

Необхідна якість суб'єкта – здібність до довгострокового існування і поведінки. Суб'єкт – стійкий елемент системи, але активно рухомий. Життєвий цикл суб'єкта припускає зміни в статусі як висхідної спрямованості, так і нисхідної. Один з елементів статусу – їх взаємне позиціонування та координація. Будь-який суб'єкт може бути таким лише за умови, що інші ставляться до нього дотримуючи ту частину правил, які відображають його статус. Наприклад, статус будь-якого суб'єкта базується на визнанні його права на власність.

Статус інтегрує в собі дві протилежні іпостасі суб'єкта – його потреби і його місію. Потреби – це ставлення суб'єкта до середовища як до об'єкта. Місія – це ставлення середовища до суб'єкта як до об'єкта, зовнішньої умови здійснення середовища. Таким чином, інституційний розвиток відбувається у двох зустрічних напрямках: інституціоналізація потреб як санкція середовища на доступ до ресурсів; інституціоналізація місії як визнання суб'єкта необхідним для відтворення й розвитку середовища.

Інституційне становлення суб'єкта – це, перш за все формування, засвоєння (присвоєння) заборон. Перетворюючись у внутрішню опору, заборони відіграють позитивну роль в знятті невизначеності господарської поведінки суб'єкта, позитивно обмежуючи поле активності. Тим самим вони знижують ризик нераціонального використання активів. Особливо важливі внутрішні заборони (моральні обмеження, практики, професійна етика), оскільки вони забезпечують потрібну передбачуваність взаємної поведінки господарюючих суб'єктів, а значить, і той рівень довіри, який є необхідним для даного рівня спеціалізації і кооперації.

Ризик – один з основних чинників інституційного розвитку. Стимул інституційного розвитку суб'єкта – оптимізація прибутку і ризику. Таким чином, суб'єкт прагне в інституційну зону, де за інших рівних умов його індивідуальна оцінка ризику нижче, ніж масова. Це позначається на рівні доходу і витрат. Дохід господарюючого суб'єкта складається з трьох складових частин: середній прибуток на капітал; плюс премія за ризик; плюс різниця між середніми і нижчими індивідуальними витратами, включаючи і страхові.

Відповідно до цього інституційна підсистема, в якій діє суб'єкт, повинна: 1) за допомогою базових заборон обмежити сферу його місії шляхом фіксації рівня прийнятного і допустимого ризику; 2) забезпечити його доступом до ресурсів шляхом професійного управління ризиком; 3) захистити його ноу-хау. В цьому випадку економіка отримує зацікавленого суб'єкта інноваційного розвитку, який готовий нести витрати і ризику змін.

Висновки. Найважливіший атрибут будь-якого суб'єкта – це свобода як відповідність до суті, цінностей. Економічна свобода припускає як свою передумову цінності професіоналізму, компетентності, відповідальності, фінансового благополуччя, позитивних інновацій і розвитку, які детермінують процедури вільного вибору.

Потреба в суб'єктних механізмах функціонування й розвитку господарської системи різко зростає в умовах відкритої економіки. Невизначеність функціонування й розвитку глобальної системи достатньо часто несумірні з можливостями національно-державного регулюючого механізму. Якщо національна господарська система в цих умовах хоче зберегти рівновагу внутрішнього і зовнішнього середовища, вона просто вимушена делегувати частину своїх регулятивних повноважень суб'єктам господарювання.

Історична заслуга інституційного підходу полягає в поясненні закономірностей функціонування господарських систем при допущенні зміни передумов. Наступний етап розвитку економічної науки повинен полягати в поверненні до розуміння активної ролі суб'єкта, але вже на новому рівні теоретичного осмислення. На цьому етапі суб'єкт господарювання повинен включатися в теоретичні моделі не як готова передумова, а як істотний чинник, що змінюється й розвивається. Для цього еволюційність та історизм економіки як методологічний принцип повинні бути поширені і на мікрорівень господарських систем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бузгалин А. Человек, рынок и капитал в экономике XXI века / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. – 2006. – № 3. – С. 125–141.
2. Хайлброннер Р. Экономическая теория как универсальная наука /Р. Хайлброннер // Thesis. – 1993. – Осень, т. 1, вып. 1.
3. Клейнер Г. Б. Эволюция институциональных систем / Г. Б. Клейнер. – М. : Наука, 2004. – 240 с.

4. Хайек Ф. А. фон. Дорога к рабству : пер. с англ. / фон Ф. А. Хайек / предисл. Н. Я. Петракова. – М. : Экономика, 1992. – 176 с.
5. Саймон Г. Рациональность как процесс и продукт мышления / Г. Саймон // Thesis. – 1993. – Вып. 3. – С. 18.
6. Ананьин О. И. Экономическая наука в зеркале методологии / О. И. Ананьин // Вопр. философии. – 1999. – № 10. – С. 135–151.
7. Гегель Г. В. Ф. Философия права : пер. с нем. / Г. В. Ф. Гегель; ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
8. Артемова Т. И. Стоимость и цена: логико-исторический процесс формообразования / Т. И. Артемова. – К. : Основа. – 2006. – 448 с.
9. Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория : учебник / под ред. А. Аузана. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 416 с.
10. Олсон М. Возвышение и упадок народов : экономический рост, стагфляция, социальный склероз : пер. с англ. / М. Олсон. – Новосибирск : Экор, 1998. – 432 с.
11. Полтерович В. М. Трансплантация экономических институтов [Электронный ресурс] / В. М. Полтерович // Экономическая наука современной России. – 2000. – № 1. – Режим доступа : <http://rusref.nm.ru/polit.htm>.